

1. poglavje

Zakaj skrivnost?

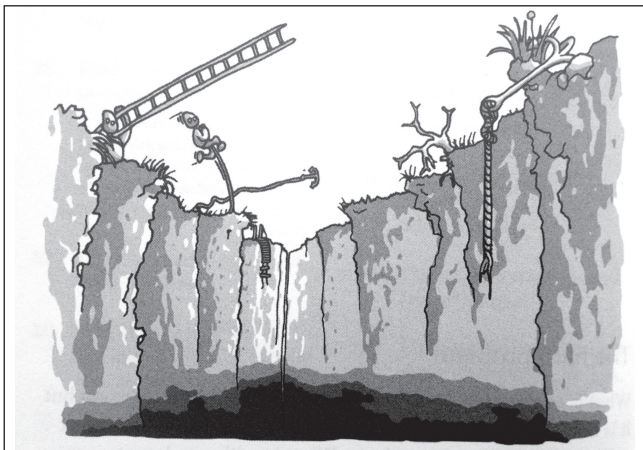
Težak problem

KAJ JE ZAVEST? Vprašanje se morda zdi preprosto, a temu ni tako. Zavest je najočitnejši in obenem najzahtevnejši predmet raziskovanja. Zdi se, da moramo zavest bodisi raziskovati z njo samo – kar se sliši nekoliko nenavadno – bodisi se moramo znebiti natanko tega, kar naj bi raziskovali. Zato ne preseneča, da se filozofi in znanstveniki s tem pojmom mučijo že več tisočletij in da so znanstveniki sámo idejo zelo dolgo zavračali in se je sploh niso želeli pritakniti. Dobra novica je, da so na začetku 21. stoletja »študije o zavesti« v polnem razcvetu. Psihologija, biologija in nevroznanost so napredovale do te mere, da so se sposobne soočiti z nekaterimi zapletenimi vprašanji: Kakšno vlogo igra zavest? Bi se lahko razvili brez nje? Je mogoče, da gre le za iluzijo? Kaj naj bi zavest sploh bila?

To ne pomeni, da je skrivnost izginila. V resnici ni nič manj globoka kot prej, le da sedaj vemo o možganih dovolj, da se lahko s problemom soočimo na neposreden način. Kako je sploh mogoče, da električno proženje milijonov drobnih možganskih celic proizvede moje zasebno, subjektivno, zavestno izkustvo?

Če problema ne bomo vzeli resno, se pri razumevanju zavesti ne bomo premaknili nikamor. Mnogi sicer trdijo, da so skrivnost zavesti že rešili, in ponujajo veličastne teorije poenotenja, kvantnomehanske teorije, duhovne teorije, ki prisegajo na »moč zavesti«, in marsikaj drugega. Večina pa se jih za zevajoči prepad oziroma »brezdanje brezno«, ki se razpira med fizičnim

in duševnim, preprosto ne zmeni, in dokler je tako, se z zavestjo v resnici sploh ne ukvarjajo.

1. **Nikomur še ni uspelo premostiti brezdanjega brezna, vélikega prepada ali razlagalne vrzeli med notranjim in zunanjim, duhom in možgani, subjektivnim in objektivnim.**

Gre za sodobno različico znanega problema duha* in telesa, s katerim se filozofi ubadajo že več kot dve tisočletji. Težava je v tem, da sta v vsakdanjem človeškem izkustvu to dve povsem različni stvari, za kateri ni jasno, kako naj bi ju združili.

Po eni strani sem deležna svojih lastnih izkustev. V tem trenutku denimo vidim na oddaljenem hribu hiše in drevje, na glavni cesti slišim avtomobile, uživam v toplini in domačnosti svoje sobe ter se sprašujem, ali praskanje, ki ga slišim, povzroča maček, ki si želi, da

* Pri prevajanju angleškega izraza »mind« sem sledila utečeni rabi na področju filozofije duha in ga večinoma slovenila z izrazom »duh«. Izjema so redki (in primerno označeni) primeri, ko se pojavi sočasno z besedo »spirit« in sem ga v izogib pomenskim nejasnostim prevajala z nekoliko manj ustreznim izrazom »um«. (Op. prev.)

bi ga spustila v sobo. Vse to so moja zasebna izkustva in drži se jih kakovost, ki je ne morem posredovati nikomur drugemu. Lahko se sicer sprašujem, ali je vaše doživljanje zelene barve enako mojemu in ali je vonj kave za vas enak kakor zame, vendar tega ne bom nikoli izvedela. Te neizrekljive ali neopisljive kakovosti filozofi imenujejo *kvalije* ali takšnosti (o njihovem obstoju potekajo sicer burne razprave). H kvalijam sodijo denimo rdečnost te živo rdeče skodelice, mehkoča mačkine dlake in edinstvenost vonja kave. Ta izkustva se zdijo resnična, jasna in neizpodbitna ter tvorijo svet, v katerem živim. Pravzaprav so vse, kar imam.

Po drugi strani pa sem prepričana, da tam zunaj obstaja nek fizični svet, ki ta izkustva povzroča. In če lahko dvomim o njegovem ustroju ali pravi naravi, pa ne morem dvomiti o tem, da obstaja. Kajti če bi zanikala njegov obstoj, ne bi mogla pojasniti, zakaj bom, če odprem vrata, najbrž videla, kako se je skoznje zapodil maček, in zakaj bi se vi, če bi prišli naokoli, strinjali, da maček v tem trenutku pušča blatne stopinje po vsej moji pisalni mizi.

Težava je v tem, da imamo na prvi pogled opravka s povsem različnimi stvarmi. Eno so dejanske fizične stvari z določeno velikostjo, obliko, maso in drugimi lastnostmi, ki jih je mogoče izmeriti in se glede njih nekako poenotiti, drugo pa zasebna izkustva, kakršni sta denimo občutek bolečine in barva jabolka, kakor ga vidim v točno tem trenutku.

Zgodovinsko gledano sprejema večina ljudi neko obliko dualizma, stališča, da dejansko obstajata dve različni domeni oziroma svetova. To velja tako za večino današnjih nezahodnih kultur kakor tudi – po anketah sodeč – za večino izobraženih zahodnjakov. Vélike religije so skoraj vse dualistične: kristjani in muslimani verjamejo v večno, nefizično dušo, hindujci pa v atmana oziroma božanski jaz, ki naj bi bival v posamezniku. Edina religija, ki zavrača idejo o trajnem notranjem jazu oziroma duši, je budizem. V zahodnih kulturah sprejema dualizem celo

večina nevernikov. Priljubljene novodobne (»new age«) teorije govorijo o moči uma (*mind*), zavesti ali duha (*spirit*), kakor da bi šlo za neko neodvisno silo, razni zdravilci pa zagovarjajo vpliv duha na telo, kakor da bi šlo za dve ločeni stvari. Ta oblika dualizma je v našem jeziku tako globoko ukoreninjena, da ni niti najmanj čudno, če govorimo o »mojih možganih« in »mojem telesu«, kakor da bi bil »jaz« od »njiju« ločen.

V 17. stoletju je francoski filozof René Descartes (1596–1650) formalno predstavil najbolj znano dualistično teorijo, imenovano kartezijski dualizem, po kateri sta duh in možgani različni substanci. Descartes meni, da duh ni fizičen in razsežen (ne zavzema prostora oziroma se nikjer ne nahaja), medtem ko so telo in ves ostali fizični svet zgrajeni iz fizične ali razsežne substance. Tukaj pa pride do očitne težave: kako naj bi ti substanci delovali druga na drugo? Descartesov predlog, da do stika pride v drobni češeriki, nameščeni v središču možganov, problem namreč zgolj prestavi, saj je tudi češerika fizična struktura, kartezijski dualizem pa ne pojasni, zakaj naj bi ravno ona bila zmožna občevati z duševno domeno.

Problem interakcije povzroča preglavice vsem dualističnim teorijam, kar je najbrž glavni razlog, da večina filozofov in znanstvenikov dualizem zavrača in se raje odloča za eno od oblik monizma. Toda alternativ ni kaj prida veliko in niso nič kaj manj problematične. Idealisti postavljajo na prvo mesto duha, a so zato primorani pojasniti, zakaj se nam v vsakdanjem življenju zdi, da obstaja stalen fizični svet. Nevtralni monisti dualizem zavračajo, a se ne strinjajo glede temeljne narave sveta in tega, kako ga poenotiti. Tretja alternativa je materializem in ta je med znanstveniki dandanes daleč najbolj priljubljen. Materialisti postavljajo na prvo mesto snov, a se morajo zato spoprijeti s problemom, o katerem govori ta knjiga: Kako pojasniti zavest? Kako je mogoče, da fizični možgani, ki so zgrajeni zgolj in samo iz snovnih gradnikov, proizvedejo zavestna izkustva ali neizrekljive kvalije?

Ta problem se imenuje »težek problem« zavesti. Gre za naziv, ki ga je leta 1994 uvedel avstralski filozof David Chalmers, da bi z njim to resno in veliko težavo razmejil od težav, ki jih je označil za »lahke«. Med slednje sodijo po njegovem mnenju problemi, za katere načeloma vemo, kako naj bi jih rešili, a nam to zaenkrat še ni uspelo: zaznava, učenje, pozornost in spomin, mehanizmi, odgovorni za zaznavo predmetov in reagiranje na dražljaje, razlike med spanjem in budnostjo. Chalmers meni, da so ti problemi v primerjavi z neizmerno težkim problemom izkustva lahki.

2. Descartes je refleksne odzive na bolečino pojasnjeval z mehanskimi odzivi in s pretakanjem »animalnih duhov« po drobcenih cevkah. Glede zavestnih izkustev pa je bil mnenja, da so del povsem drugačnega duševnega sveta, ki je s fizičnim telesom povezan preko češerike, nameščene v središču možganov.

Chalmersovo stališče ni splošno uveljavljeno. Nekateri menijo, da težkega problema ni in da je osnovan na napačnem pojmovanju zavesti oziroma na izrazitem podcenjevanju »lahkih« problemov. Ameriška filozofinja Patricia Churchland ga denimo imenuje »varljivi problem« in dokazuje, da ne moremo vnaprej določiti, kateri problemi se bodo izkazali za res težke. Prepričana je, da »problem« počiva na zmotni intuiciji, da bi – četudi bi nam uspelo pojasniti zaznavo, spomin, pozornost in preostale podrobnosti – nekaj vendarle izpustili, namreč »zavest kot tako«.

To so resni pomisleki, zato si moramo, preden razpravo nadaljujemo, natančneje ogledati, kaj – če sploh kaj – naj bi »zavest kot taka« pravzaprav bila.

Definiranje zavesti

Kako je biti netopir? To nenavadno vprašanje zaseda v zgodovini študij o zavesti pomembno mesto. Prvič se pojavi že v 50. letih minulega stoletja, a zares odmevno postane šele leta 1974, ko ga je ameriški filozof Thomas Nagel uporabil, da bi z njim izzval materializem, proučil, kaj mislimo z izrazom »zavest«, in skušal ugotoviti, zakaj je problem duha in telesa zaradi zavesti tako neobvladljiv. Naglov odgovor je, da z »zavestjo« mislimo *subjektivnost*. Če namreč obstaja nekaj takega, kot je biti netopir, in sicer *za netopirja samega*, potem smo upravičeni do trditve, da je netopir zavesten. Če tega ni, potem netopir ni zavesten.

Pomislite denimo na skodelico, lonček ali plastični okrasek z vaše mize in se vprašajte, kako je biti ta skodelica. Najbrž boste porekli, da tako zastavljeno vprašanje nima odgovora, saj skodelice ne čutijo, porcelan ni dejaven in tako naprej. Najbrž boste do podobnih zaključkov prišli tudi glede lončkov in skodelic. Več težav bi najbrž imeli s črvi, muhami, bakterijami

ali netopirji. Čeprav ne veste – in pravzaprav ne morete vedeti –, kako je biti deževnik, pa iz tega, da mislite, da obstaja nekaj takega, kot je biti deževnik, po Naglu sledi, da je deževnik zavesten.

Nagel je za primer vzel netopirja, ker so ti tako zelo različni od nas. Za netopirje je značilno, da letijo, preživijo večino svojega življenja v temi, visijo z glavami navzdol po drevesih ali stropih vlažnih jam ter svet namesto z očmi zaznavajo s sonarji. To pomeni, da svojo okolico spoznavajo tako, da med letom oddajajo kratke rezke krike in nato analizirajo odmeve, ki se vrnejo do njihovih občutljivih ušes.

Definicija zavesti

Neka splošna definicije besede »zavest« sicer ne obstaja, a je zato njen pomen mogoče vsaj deloma razbrati iz naslednjih opredelitev:

»Kako je biti ...«: Če obstaja kaj takega, kot je biti ta žival (ali ta računalnik, ta dojenček itn.), potem je reč, ki jo proučujemo, zavestna, v nasprotnem primeru pa ni.

Subjektivnost ali fenomenalnost: Zavest pomeni subjektivno oziroma fenomenalno izkustvo, tj. to, kako se mi stvari zdijo, za razliko od tega, kako objektivno so.

Kvalije (takšnosti): Neizrekljive subjektivne kvalitete izkustev, kot so rdečnost rdečega ali neopisljivi vonj terpentina. Nekateri filozofi trdijo, da kvalij ni.

Težek problem: Kako iz objektivnih možganov vzniknejo subjektivna izkustva?

Kako je, če nekdo doživlja svet na ta način? Nič vam ne pomaga, če si skušate predstavljati, da ste netopir vi, kajti izobražen, govoreči netopir bi bil vse prej kot običajen. In obratno, če vam vendarle nekako *bi* uspelo postati običajen netopir, ne bi mogli misliti ali govoriti in si potemtakem sploh ne bi mogli odgovoriti na lastno vprašanje.

Ker je Nagel prepričan, da tega ne bomo nikoli zvedeli in je zato problem zavesti nerešljiv, se ga je prijel naziv *misterijanec*. Med misterijance uvrščamo tudi ameriškega filozofa Colina McGinna, ki meni, da smo ljudje za razumevanje zavesti »kognitivno zaprti«. To pomeni, da je ne bomo nikoli zmožni razumeti, tako kot pes ne bo mogel nikoli brati časopisa, ki ga s tolikšnim veseljem nese iz trgovine. Podobnega mnenja je psiholog Steven Pinker: četudi bi nam uspelo pojasniti večino vprašanj o delovanju našega duha, obstaja možnost, da bo zavest kot taka ostala nepojasnljiva.

Kljub temu da Naglov pesimizem sprejemajo le redki, je njegovo vprašanje dober opomnik, kaj vse je na kocki, kadar govorimo o zavesti. Nobenega smisla nima govoriti o zaznavi, spominu, inteligentnosti ali reševanju problemov kot o povsem fizičnih procesih in nato trditi, da smo s tem pojasnili zavest. O zavesti namreč zares govorimo le, kadar se na tak ali drugačen način spoprime s subjektivnostjo: bodisi tako, da rešimo težki problem in pojasnimo, kako iz materialnega sveta vznikne zavest, bodisi tako, da – če menimo, da je zavest s temi fizičnimi procesi istovetna oziroma da je iluzija ali da je sploh ni – pojasnimo, zakaj se nam tako močno *dozdeva*, da obstaja. V obeh primerih pa ukvarjati se z zavestjo ne pomeni nič drugega kakor govoriti o tem, »kako je biti ...«

Ta temeljni pomen izraza »zavest« imenujemo tudi »fenomenalnost« oziroma »fenomenalna zavest«. Avtor obeh izrazov je ameriški filozof Ned Block, ki je *fenomenalno zavest* – kako je

biti v določenem stanju – primerjal z *zavestjo kot dostopom*, pri kateri gre za razpoložljivost (duševnih) vsebin, tj. vsebine so na voljo miselnim procesom in mehanizmom, odgovornim za delovanje in govorjenje. Fenomenalna zavest (fenomenalnost, subjektivnost) je torej to, na kar je opozarjal že Nagel, in tvori jedro problema zavesti.

Te zamisli pa nas privedejo do enega od osrednjih sporov na področju študij o zavesti, namreč do spora o tem, ali je zavest dodatna sestavina, ki je v ljudeh prisotna poleg zaznave, mišljenja in čutenja, ali pa gre za intrinzičen in neločljiv del bitja, ki zaznava, misli in občuti. Ker je to vprašanje ključno in je od njega odvisno naše splošno pojmovanje zavesti, predlagam, da razmislite, kakšno je vaše stališče – izkaže se namreč, da so posledice obeh možnih odgovorov zelo daljnosežne.

Če je zavest po eni strani dodatna sestavina, bi seveda radi vedeli, zakaj jo imamo: čemu služi, kaj počne in kako smo jo dobili. Ker si pri tej možnosti ni težko predstavljati, da bi se ljudje lahko razvili brez zavesti, nas zanima, zakaj je nastala, kakšne prednosti nam prinaša in ali je do podobnega razvoja prišlo tudi pri drugih živih bitjih. Za zagovornike tega stališča je težek problem res težek, zato je njihova glavna naloga poiskati odgovor nanj.

Če pa je zavest po drugi strani intrinzična kompleksnim možganskim procesom in od njih neločljiva, si omenjenih vprašanj sploh nima smisla zastavljati. Če privzamemo to stališče (nekatero njegove različice poznamo pod imenom funkcionalizem), je vprašanje, zakaj je prišlo do razvoja zavesti, nesmiselno, saj je vsako bitje, ki se je razvilo v tolikšni meri, da poseduje inteligenco, zaznavo, spomin in čustva, nujno tudi zavestno. Prav tako bi bilo nesmiselno govoriti o »zavesti kot táki« ali o »neizrekljivih kvalijah«, saj ni nekega dodatka, ki bi obstajal ločeno od procesov in zmožnosti.